

ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО І ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО ПРАВА ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ПРИРОДООХОРОННИХ НОРМ

Медведева М.О., к.ю.н., доцент

*Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються теорії співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права в аспекті правореалізації на прикладі міжнародного права навколишнього середовища. Автор доходить висновку, що найоптимальнішою моделлю такого співвідношення є теорія узгодження, яка забезпечує ефективність механізму реалізації природоохоронних норм і принципів.

Ключові слова: міжнародне право, внутрішньодержавне право, міжнародне право навколишнього середовища, реалізація.

Медведева М.А. ЗНАЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВА ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ ПРИРОДООХРАННЫХ НОРМ / Институт международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Украина

В статье рассматриваются теории соотношения международного и внутригосударственного права в аспекте правореализации на примере международного права окружающей среды. Автор приходит к выводу, что наиболее оптимальной моделью такого соотношения является теория согласования, которая обеспечивает эффективность механизма реализации природоохранных норм и принципов.

Ключевые слова: международное право, внутригосударственное право, международное право окружающей среды, реализация.

Medvedieva M.A. THE INTERRELATION OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW IN THE COMPLIANCE AND ENFORCEMENT OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LEGAL RULES / Institute of international relations of Kyiv national Taras Shevchenko university, Ukraine

The issue considers the theories of international and national law interrelation in the context of the practical implementation of international environmental legal rules. Despite the growing number of multilateral environmental agreements, their practical implementation remains on the low level. That's why the study of the problem of international and national law interrelation at the implementation stage is very important for understanding the reasons of such implementation inefficiency and solving the issue of its improvement. The author considers the three theories of international and national law interrelation in the context of enforcement and concludes that today they are not able to fully explain all the peculiarities of such interrelation. The author gives her preference to those theories that support the interplay and interaction of the two systems, such as the theory of coordination elaborated by P. Radoynov and V. Butkevych.

The author makes a conclusion that the main attention must be paid not to the question of international and national law subordination, but to the mechanisms of their interaction based on the principles of international treaty law.

The process of international and national environmental law coordination must be attained in two directions. On the one hand, national environmental law has to be harmonized with international environmental law. For example, this may be achieved through so called questionnaires directed to states on the theme of future negotiations in the framework of international organization. Such a procedure is common in the practice of international environmental institutions. Furthermore, before acceding to multilateral environmental treaty each state has to coordinate, or harmonize, its national law with international obligations it accepts and upon ratification – to make all the necessary procedures to bring its national law in conformity with international law.

On the other hand, international environmental law has to be harmonized with national environmental law. The main task of international organizations is to elaborate such a convention or recommendation that would be harmonized with the interests of different subjects of international law depending on the level of their social and economic development, scientific and technical capacity-building, existence of sufficient scientific data on the influence of different anthropogenic activities on the environment. The purpose of international environmental treaty-making is to achieve consensus and its ability to be enforced effectively. The author considers the example of the UN Framework Convention on Climate Change and the Kyoto protocol thereof as the examples of the process of international environmental law being harmonized with national environmental law.

The article also considers the ways international and national environmental law interplay. Many national environmental legal standards became the source of international ones, for example, the precautionary principle and environmental impact assessment. National legal acts may be used by international courts which decide on the issue of compliance or non-compliance. The European Court of Human Rights often refers to national environmental laws of states upon deciding whether a state violated the right to family and private life, right to access to environmental information and right to fair trial in case of environmental harm.

Key words: international law, national law, international environmental law, enforcement.

Проблему співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, зокрема на стадії правореалізації, досліджували видатні вітчизняні та зарубіжні вчені. Серед вітчизняних науковців тема знайшла висвітлення у працях М.О. Баймуратова, І.П. Бліщенко, М.В. Буроменського, В.Г. Буткевича, В.Н. Денисова, А.І. Дмитрієва, Д.Б. Левіна, І.І. Лукашука, Р.А. Мюллерсона, Г.І. Тункіна, Є.Т. Усенка, С.В. Черніченка тощо; серед зарубіжних – у працях Д. Анцилотті, Я. Броунлі, В.В. Гаврилова, П. Гугенхейма, Р. Дженінгса, Г. Кельзена, Б. Конфорті, Г. Лаутерпахта, С.Ю. Марочкіна, Л.Х. Мінгазова, Ф. Моргенстерна, Л. Оппенгейма, Б.І. Осмініна, Ж. Сселя, А. Фердросса, Дж. Фіцморіса, М. Шоу тощо. Проте як вітчизняна, так і зарубіжна доктрина не приділяє достатньо уваги проблемі співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права в аспекті реалізації норм міжнародного права навколишнього середовища. На нашу думку, це пояснюється тим фактом, що зазначена галузь міжнародного права є відносно новою, динамічною, недостатньо вивченою. Незважаючи на все зростаючу кількість багатосторонніх природоохоронних угод, рівень їх впровадження в життя залишається на досить низькому рівні, про що свідчить погіршення глобальних екологічних проблем, поява нових екологічних загроз, масове забруднення навколишнього середовища, яке несе в собі небезпеку для життя людини. Тому вивчення проблеми співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права на стадії реалізації міжнародних природоохоронних норм є важливим у плані розуміння причин недієвості механізму такої реалізації та вирішення проблеми підвищення його ефективності. У цьому, власне, і полягає мета нашого дослідження.

Як відомо, існують три ключові теорії співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права: дуалістична і дві моністичні (примату внутрішньодержавного права над міжнародним і примату міжнародного права над внутрішньодержавним). Звернемо увагу на значення тієї чи іншої теорії в аспекті правореалізації. Безпосереднє виконання зобов'язань за міжнародними договорами, узгодження внутрішньодержавного і міжнародного права «переміщуються» з правотворчої в правореалізуючу стадію, що набуває практичного значення, оскільки саме на цій стадії відбувається спільне регулювання внутрішньодержавних відносин обома системами права [1; 2]. Як справедливо відзначив В.Н. Денисов, «від того, наскільки держава морально і юридично готова до дії у її власному праві міжнародно-правових норм і який вона обере для цього правовий механізм, залежить багато в чому ступінь реалізації норм міжнародного права як таких у дійсному житті» [3, 7].

Вчені, які підтримували і підтримують дуалістичну теорію (Д. Анцилотті, Л. Оппенгейм, Г. Тріпель), заперечують примат будь-якої системи права над іншою і стверджують, що державні суди не можуть вважатися пов'язаними міжнародним правом, оскільки воно, за словами Л. Оппенгейма, не має ніякої влади над ними [4, 54]. Разом з тим, представники цієї доктрини визнають певний ступінь їх взаємодії саме в процесі правозастосування, або правореалізації. Наприклад, Д. Анцилотті пише про те, що міжнародне право може відсилати до внутрішньодержавного права і навпаки [5, с. 67, 72-110], що свідчить про визнання тісних зв'язків між обома системами права саме на стадії реалізації нормативних приписів. Як відомо, соціалістична наука більше тяжіла до дуалістичної теорії, з певними застереженнями. Соціалістичний дуалізм (І.П. Бліщенко, В.Г. Буткевич, А.С. Гавердовський, Д.Б. Левин, Е.А. Коровін, С.В. Черніченко тощо) стояв на тих позиціях, що міжнародне право і право внутрішньодержавне, хоча і є окремими самостійними системами права, проте тісно пов'язаними між собою, при цьому лише такі тісні зв'язки та взаємодія забезпечують їх реальне існування і функціонування [6, 250]. Автори радянського «Курсу міжнародного права» стверджують, що суверенітет не заперечує взаємозалежності держав, а означає непідпорядкованість однієї держави іншій, і аж ніяк – не міжнародному праву, у такий спосіб підкреслюючи можливість певної дії міжнародно-правових норм у внутрішньодержавному правопорядку [7, 274].

Моністичні теорії більш придатні для пояснення особливостей взаємодії міжнародного і національного правопорядків на стадії правореалізації. Теорія примату внутрішньодержавного права над міжнародним (А. Цорн, А. Лассон, Б. Біндер), прибічники якої визнають міжнародне право галуззю, своєрідним продовженням внутрішньодержавного права, говорить про те, що саме держава вирішує, яким чином застосовувати норми міжнародного права, оскільки це питання належить до виключної компетенції суверенної влади та залежить від її конкретних інтересів. Прихильники теорії примату міжнародного права над внутрішньодержавним

(Г. Кельзен, П. Гугенхейм, Ф. Джессеп, Г. Лаутерпахт, Ж. Ссель, А. Фердросс) визнавали індивідів суб'єктами міжнародного права, яким безпосередньо адресовані міжнародно-правові норми, а тому стверджували, що реалізація внутрішньодержавного права має здійснюватись у суворій відповідності до норм і принципів міжнародного права, при цьому саме індивіди є єдиними носіями прав та обов'язків, визначених у нормах міжнародного права, тобто лише вони наділені реальною здатністю впроваджувати ці норми в життя. Як зазначав Г. Кельзен, «Такі два комплекси норм динамічного типу, як міжнародний і державний правові порядки, спроможні утворювати єдину систему в той спосіб, що один із двох порядків показує себе підпорядкованим другому, оскільки один містить у собі таку норму, котра визначає створення норм другого, так що цей останній знаходить у тому першому свою основу чинності... міжнародне право... визначає своїм принципом ефективності основу чинності й сферу чинності державних правових порядків» [8, с. 355, 363]. А. Фердросс стверджував, що всі закони повинні по можливості тлумачитись в світлі міжнародного права [9, 87]. Примат міжнародного права стверджувався також в низці рішень міжнародних судів (Консультативний висновок Постійної палати міжнародного правосуддя про грецько-болгарські «общини» 1930 р., Консультативний висновок МС ООН 1988 р. про застосування обов'язку вдаватися до арбітражного провадження згідно із розділом 21 Угоди про штаб-квартиру ООН від 26 червня 1974 р.). Загалом, питання про примат тієї чи іншої системи права постає в тому випадку, коли на стадії реалізації виникають неузгодженості і суперечності в регулюванні одного й того ж питання цими системами права.

На нашу думку, теорії дуалізму і монізму в їх чистому вигляді є на сьогоднішній малопридатними для пояснення всіх особливостей взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права. На схвальну оцінку та підтримку заслуговують ті доктринальні погляди, які визнають взаємодію і взаємовплив обох систем права, наприклад, концепції «поміркованого» дуалізму чи монізму (Ч. Хайд, А. Фердросс) [10] або теорія координації, підтримувана Я. Броунлі, згідно із якою міжнародне право як право координації не передбачає автоматичної відміни внутрішніх норм, які суперечать зобов'язанням в міжнародному плані [11, 69]. Ми також погоджуємося з думкою В.Н. Денисова і А.Я. Мельник, які стверджують, що головна увага дослідників має концентруватися не на абстрактних філософських дискусіях щодо обопільної підпорядкованості міжнародного та внутрішнього права, а на з'ясуванні конкретних механізмів взаємодії обох систем [12, 16]. При цьому вчені вказують на певні усталені принципи такої взаємодії, як-то: принцип, згідно з яким держава не може виправдовувати невиконання своїх міжнародних зобов'язань посиланням на положення внутрішнього права; загальний обов'язок держав приводити свій внутрішній правопорядок у відповідність до міжнародних зобов'язань; безпосередній порядок реалізації міжнародних зобов'язань *in foro domestico* має визначатись саме національним правом [12, 17-18; 13, 63-68]. Як зазначав Д.Б. Левін, з точки зору міжнародного права існує обов'язок держави виконувати ту чи іншу норму міжнародного права, а та державно-правова форма, у якій відбувається це виконання, є в міжнародно-правовому плані *questio facti*, а не *questio juris* [14, 244]. Однак, як стверджує Б. Осмінін, державно-правова форма реалізації зобов'язань не може не мати суттєвого значення в тому випадку, якщо необхідно прослідкувати шлях здійснення цих зобов'язань, визначити порядок та способи їх реалізації в національній правовій системі [15, VI-VII].

Питання визначення механізмів, або способів взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права, також не знайшло одностайного вирішення в науці міжнародного права. Одні вчені виступають за пряму дію норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку, інші – гостро критикують цю ідею, пропонуючи різні пояснення втілення міжнародно-правових настанов у національному праві, а саме, теорії трансформації, імплементації, інкорпорації, узгодження [6, 254-265]. Власне, деякі автори воліють говорити не про моністичну чи дуалістичну теорії, а про доктрину трансформації чи доктрину інкорпорації, вважаючи, що в практичному плані вирішення питання про співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права залежить в першу чергу від законодавця, а в країнах загального права – від судів [16, 79]. Вибір способу імплементації міжнародно-правових норм залежить від різних факторів. Під національною імплементацією вчені розуміють процес юридичного опосередкування реалізації норм міжнародного права на території держави, який здійснюється шляхом правотворчої, організаційно-виконавчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності державних органів [17]. Таким чином, реалізація норм міжнародного права відбувається

переважно у процесі розробки, прийняття та реалізації комплексу внутрішньодержавних організаційно-правових заходів [18]. Наприклад, відсилання до міжнародного права можливе тоді, коли його норма сформульована достатньо чітко і повно (наприклад, стандарти ІКАО щодо авіаційного шуму і викидів з авіадвигунів). В деяких випадках імплементація міжнародно-правових норм неможлива без їх перетворення та конкретизації на рівні національного права шляхом трансформації [19, 190]. В залежності від характеру міжнародно-правових норм одні договори вимагають певних дій з імплементації (несамовиконувані), інші – ні (самовиконувані) [20, 73-74]. Більшість природоохоронних конвенцій належать до категорії несамовиконуваних, оскільки їх здійснення неможливе без ухвалення відповідного національного законодавства, т.б. без відповідного уточнення і конкретизації у внутрішньому праві [21, 66]. Особливо це стосується тих договорів, які зобов'язують держави встановити міру покарання за невиконання їх приписів суб'єктами національного права.

На наше переконання, теорією, яка найбільш чітко і повно пояснює механізм реалізації міжнародного і внутрішньодержавного права у їх взаємодії, є теорія узгодження, обґрунтована П.М. Радойновим і В.Г. Буткевичем. На відміну від свого попередника, який аналізував зазначені проблеми взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права переважно на правотворчій стадії [22], проф. Буткевич детально дослідив особливості цієї взаємодії на стадії реалізації. Узгодження визначається ним як організаційно-правова, політична діяльність держав, інших суб'єктів права (міжнародного і внутрішньодержавного) зі створення схожих або загальних форм нормативних приписів та їх реалізації у відповідності до норм обох правових систем [23, 210]. Таким чином, ця теорія відображає не одностороннє пристосування однієї системи права до іншої, а двосторонній процес, метою якого є гармонізація, уніфікація правових настанов. Узгодження є не статичною, а динамічною, не «матеріальною», а процесуальною стороною співвідношення двох правових систем, при цьому головним є не перетворення норм однієї системи в іншу, а забезпечення взаємного сприяння та попередження протидії одна одній у функціонуванні [23, с. 212, 231]. Головний обов'язок узгодження норм двох систем права лежить на державах, проте в рамках міжнародних організацій також здійснюється активна робота в цьому напрямку, наприклад, достатньо згадати процес розробки міжнародних конвенцій у рамках Комісії ООН з міжнародного права. Що стосується узгодження національного права і міжнародного права навколишнього середовища, то поширеною є практика направлення «запитальників» державам з метою виявлення стану правового регулювання у їх внутрішньому праві того чи іншого питання, яке перебуває на розгляді відповідного міжнародного органу. Така процедура активно застосовувалась під час розробки багатьох міжнародних природоохоронних конвенцій, а навіть частіше – під час розробки додаткових протоколів до них. Одне з принципових питань, яке ставить у своєму дослідженні В.Г. Буткевич, – що насправді виконується на території держави: договір у цілому чи лише права і обов'язки однієї держави? Критикуючи теорії трансформації та виконання, вчений дає ствердну відповідь на другу частину питання. Ми можемо підтвердити це твердження прикладами з практики міжнародного природоохоронного права. Особливістю цієї галузі є те, що в договорах з охорони довкілля передбачаються різні зобов'язання для різних категорій держав, наприклад, розвинених, країн, що розвиваються, країн, у яких відбувається перехід до ринкової економіки, тощо. Як правило, в додатках до цих договорів, наприклад, до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р. до Віденської конвенції про охорону озонового шару 1985 р., Кіотського протоколу 1997 р. до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р., Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих хімічних речовин і пестицидів в міжнародній торгівлі 1998 р., Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі 2001 р., визначаються або кількісні зобов'язання окремих сторін, або види небезпечних речовин та строки, в які вони мають бути ліквідовані чи обмежені у використанні, і кожна держава сама визначає для себе рівень цих зобов'язань. Такі зобов'язання є відмінними від зобов'язань інших держав, і кожна держава імплементує у внутрішньодержавне право виключно свої власні зобов'язання, а не зобов'язання інших держав. Тому в процесі реалізації обов'язком держав є узгодження міжнародно-правових норм з їх внутрішнім правом, здійснення всіх необхідних внутрішніх процедур з імплементації своїх зобов'язань, приведення у відповідність норм національного права до норм міжнародного, на які держави заздалегідь висловили свою згоду. Інколи з метою більш ефективного виконання цих зобов'язань держава може вдаватися до попередньої правотворчості, а саме ухвалити акт законодавства, який передуює вступу в силу чи в дію, а

інколи – навіть самій розробці міжнародно-правового акту. Прикладом є ухвалення Директиви ЄС 2003/87/ЄС щодо схеми торгівлі викидами, яка діяла задовго до моменту вступу в дію Кіотського протоколу та забезпечила певний ступінь узгодженості між законодавством ЄС та міжнародним режимом боротьби зі зміною клімату. Що стосується узгодження з боку міжнародних природоохоронних структур, то їх основне завдання – розробити такий текст міжнародного документу (конвенції, протоколу до неї, резолюції), який би максимально узгоджувався з інтересами зацікавлених суб'єктів залежно від рівня їх соціально-економічного розвитку, науково-технічного потенціалу, а також наявної наукової інформації про вплив тієї чи іншої антропогенної діяльності на довкілля. Мета будь-якого переговорного процесу – досягнення компромісу та розробка такого тексту документу, положення якого відповідні суб'єкти могли б реально виконати. Наприклад, на перший період дії зобов'язань з 2008 по 2012 р. за Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату і Кіотським протоколом було узгоджено, що Сторони, включені до Додатка I до Конвенції, забезпечують, щоб їхні сукупні антропогенні викиди парникових газів в еквіваленті CO₂ не перевищували встановлених для них кількостей, розрахованих для виконання їх визначених кількісних зобов'язань щодо обмеження і скорочення викидів, і з метою скорочення їх загальних викидів таких газів щонайменше на 5% порівняно з рівнем 1990 р. На наступний період дії зобов'язань йде процес узгодження позицій різних держав в межах 20-30%. Вирішення екологічних проблем може бути ефективним лише в тому випадку, коли держави дотримуються певних узгоджених уніфікованих стандартів, а процес такого узгодження найбільш ефективно відбувається в рамках міжнародних організацій чи конференцій.

Як ми вже зазначали, міжнародне і внутрішньодержавне право здійснюють взаємний вплив один на одного. Вплив внутрішнього права на право міжнародне можливий насамперед через зовнішньополітичну активність держави [21, 69]. У міжнародному праві навколишнього середовища особливо відчутним є вплив саме з боку національного права, оскільки так склалися обставини, що найбільш прогресивні внутрішні правові стандарти окремих держав ставали прикладом і основою для розробки міжнародно-правових актів. Так, Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище в транскордонному контексті 1991 р. розроблялася на основі Директиви ЄС 85/337/ЄЕС про охорону навколишнього середовища, Конвенцію про транскордонний вплив промислових аварій 1992 р. було розроблено на основі т.зв. Директиви Севесо 1982 р. Більше того, деякі сучасні принципи і концепції міжнародного екологічного права з'явилися і знайшли розповсюдження в міжнародних відносинах саме завдяки національному праву держав. Так, джерело принципу перестороги в тому вигляді, у якому він сформувався в сучасному міжнародному праві навколишнього середовища, – принцип *Vorsorgeprinzip* (принцип передбачення), зафіксований у Федеральному законі Німеччини з регулювання викидів 1974 р.; принцип оцінки впливу на навколишнє середовище «прийшов» до міжнародного екологічного права з національного права США, а саме із Закону про політику в сфері навколишнього середовища 1969 р. Як відомо, норми національного права можуть використовуватись міжнародними судами та органами для визначення факту дотримання чи недотримання своїх зобов'язань державою [24, 137]. Наприклад, при вирішенні справ з екологічним спрямуванням Європейський суд з прав людини неодноразово звертався до аналізу актів внутрішньодержавного законодавства, які могли б порушувати право позивачів на повагу до приватного і сімейного життя і житла, доступ до екологічної інформації, захист порушених прав у національних судах у випадках спричинення екологічної шкоди тощо. В справі про рибальство 1951 р. Міжнародний суд ООН звернувся до оцінки Королівського декрету Норвегії 1935 р., а в справі про рибальство 1974 р. – положень Акта Ісландії 1972 р., якими визначались межі рибальських зон [25; 26; 27]. Інколи міжнародний суд опиняється перед необхідністю вирішувати певні питання виключно на основі внутрішнього права будь-якої держави, як, наприклад, була вирішена справа про плавильний завод у Треїлі 1938-1941 рр. (на основі права штатів США у сфері використання річок). При цьому міжнародні суди не можуть заявляти про недійсність норм національного права.

З іншого боку, національні суди інколи стають перед викликом: застосовувати чи ні норми міжнародних договорів безпосередньо в конкретній справі. Ситуація полегшується, якщо існує відповідний закон, який врегулює ці питання, як, наприклад, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 р. У протилежному випадку суди вирішують зазначену проблему по-різному. Як свідчить практика, норми

міжнародного права навколишнього середовища застосовуються в національних судах держав досить спорадично [28]. З іншого боку, не слід недооцінювати ролі національних судів у розвитку розуміння особливостей дії та застосування окремих міжнародних природоохоронних угод, як, наприклад, у справі про китобійний промисел Японії (*Japan Whaling Ass'n v. American Cetacean Society* (1986)), яку ініціювали громадські організації внаслідок відмови президента США сертифікувати Японію згідно з відповідними актами законодавства як таку, що підриває ефективність Міжнародної конвенції з регулювання китобійного промислу [29, 34].

Таким чином, неузгодженості та проблеми в застосуванні норм міжнародного і національного права виникають, як правило, на стадії реалізації, що стало предметом широких досліджень у доктрині міжнародного права. На нашу думку, теорії дуалізму і монізму в їх чистому вигляді є на сьогоднішній малопридатними для пояснення всіх особливостей взаємодії міжнародного і внутрішньодержавного права. Натомість на схвальну оцінку та підтримку заслуговують ті доктринальні погляди, які визнають взаємодію і взаємовплив обох систем права, зокрема теорія узгодження, обґрунтована П.М. Радойновим і В.Г. Буткевичем, що підтверджується практикою розробки та застосування міжнародних природоохоронних угод. Лише шляхом забезпечення двостороннього процесу узгодження норм національного екологічного права і міжнародного права навколишнього середовища можливо досягти ефективного впровадження в життя природоохоронних норм і принципів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марочкин С.Ю. Применение в СССР норм международных договоров (к разработке проблемы) / С.Ю. Марочкин // Проблемы реализации норм международного права: межвуз. сб. науч. тр. / отв. ред. Г.В. Игнатенко; Свердлов. юрид. ин-т им. Р.А. Руденко. – Свердловск: СЮИ, 1989. – С. 4-11.
2. Игнатенко Г.В. Международное и советское право: проблемы взаимодействия правовых систем / Г.В. Игнатенко // Советское государство и право. – 1985. – № 1. – С. 73-81.
3. Денисов В.Н. Развитие теории и практики взаимодействия международного права и внутреннего права / В.Н. Денисов // Реализация международно-правовых норм во внутреннем праве / отв. ред. В.Н. Денисов, В.И. Евинтов; Академия правовых наук Украины, Институт государства и права им. В.М. Корецкого. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 7-24.
4. Оппенгейм Л. Международное право. – Т. I. Мир, полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с 6-го англ. изд., дополненного Г. Лаутерпахтом, под ред. и с пред. проф. С.Б. Крылова. – М.: Гос-ное изд-во иностран. лит-ры, 1948. – 408 с. – (Библиотека внешней политики).
5. Анцилотти Д. Курс международного права. – Т.1. «Введение – Общая теория» / Д. Анцилотти; пер. с четвертого итальянского издания А.Л. Сакетти и Э.М. Фабрикава; под ред. и с предисл. д.ю.н. Д.Б. Левина. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 448 с.
6. Міжнародне право. Основи теорії: підруч. / за ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
7. Курс международного права. В 7 т. – Т. 1. Понятие, предмет и система международного права / Ю.А. Баскин, Н.Б. Крылов, Д.Б. Левин и др. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
8. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: Проблема справедливості / Г. Кельзен; пер. з нім. Олександра Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
9. Фердросс А. Международное право / А. Фердросс; пер. с нем. Ф.А. Кублицкого и Р.Л. Нарышкиной; под ред. и с предисловием д.ю.н. Г.И. Тункина. – М.: Изд-во Иностранной лит-ры, 1959. – 652 с.
10. Гаврилов В.В. Теории трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине / В.В. Гаврилов // Московский журнал международного права. – 2001. – № 2. – С. 39-61.
11. Броунли Я. Международное право. В 2-х кн. – Кн. 1 / Я. Броунли; пер. с англ. к.ю.н. С.Н. Андрианова. – М.: Издательство «Прогресс», 1977. – 538 с.

12. Денисов В.Н. Развитие правовых засад та механізмів верховенства міжнародного права у внутрішньодержавному праві України / В.Н. Денисов, А.Я. Мельник // Взаємодія міжнародного права з внутрішнім правом України / за ред. В.Н. Денисова; Національна академія наук України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького. – К.: Юстініан, 2006. – 672 с.
13. Malanczuk P. Akehurst's modern introduction to International Law / P. Malanczuk. – 7-th revised ed. – London and New York: Routledge, 1997. – 449 p.
14. Левин Д.Б. Актуальные проблемы теории международного права / Д.Б. Левин. – М.: Наука, 1974. – 264 с.
15. Осминин Б.И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств: монография / Борис Иванович Осминин. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 408 с.
16. Международное право: учеб. / отв. ред. д.ю.н., проф. А.А. Ковалев, д.ю.н., проф. С.В. Черниченко; Дипломатическая академия МИД России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2008. – 832 с.
17. Рабінович П.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації / П.М. Рабінович, Н.М. Раданович // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. – Сер. I Дослідження та реферати. – Вип. 4. – Львів: Астрон, 2002. – С. 12-13.
18. Баймуратов М.О. Актуальні проблеми національної імплементації Україною норм міжнародного права / М.О. Баймуратов // Юридична Україна. – 2003. – № 1. – С. 33-36.
19. Мингазов Л.Х. Эффективность норм международного права / Л.Х. Мингазов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 208 с.
20. Международное право: учебник / под. ред. Г.И. Тункина. – М.: Юрид. лит., 1982. – 568 с.
21. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буromенського. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
22. Радойнов П.М. Съгласуване на вътрешно державното и международното право / П.М. Радойнов. – София: Наука и искусство, 1971. – 176 с.
23. Буткевич В.Г. Соотношение внутривластивного и международного права / В.Г. Буткевич. – К.: Головное издательство Издательского объединения «Вища школа», 1981. – 312 с.
24. Shaw M. International law / M. Shaw. – 6-th ed. – Cambridge: CUP, 2008. – 1542 p.
25. Fisheries Case (United Kingdom v. Norway), Judgment of 18 December 1951 // ICJ Reports. – 1951. – P. 116-144.
26. Fisheries Jurisdiction Case (Federal Republic of Germany v. Iceland), Judgment of 25 July 1974 // ICJ Reports. – 1974. – P. 175-216.
27. Fisheries Jurisdiction Case (United Kingdom v. Iceland), Judgment of 25 July 1974 // ICJ Reports. – 1974. – P. 3-45.
28. International environmental law in national courts / eds. M. Anderson, P. Galizzi. – BIICL, 2002. – 246 p.
29. DiMento J. The global environment and international law / Joseph F.C. DiMento. – Texas: the University of Texas Press, 2003. – 250 p.